

Dina Le Gall, *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700*, Albany: State University of New York Press, 2005, 285 pp.

חקר הסופיות – שמה המקובל של המיסטיקה באסלאם – זוכה בעשורים האחרונים לתנופה ניכרת. התעניינות זו משקפת במידה מסוימת את תחייתה של הסופיות עצמה בימינו, כחלק מתחיית האסלאם בכלל, וכן את השתלבותן של רבות מהאחוות הסופיות (ברבים: טַרְק, ביחיד: טַרְיקָה) בסביבה המערבית ובתרבות 'העולם החדש'. אולם, בעלת משקל רב יותר היא ההכרה המתחזקת בקרב החוקרים כי הסופיות הייתה מאז ומתמיד חלק אינטגרלי מן האסלאם וכי לאורך ההיסטוריה רבים מהשיח'ים הסופים לא רק עסקו בהדרכה מיסטית של תלמידיהם, אלא גם היו מרכיב חשוב במרקם החברתי, הכלכלי והפוליטי של תקופתם.

ביסוד המחקר החדש של ההיסטוריה המעשית והרעיונית של הסופיות עומדת השתחררותנו מכבלי הפרדיגמה האוריינטליסטית ולפיה המערב הוא שהעיר את האסלאם מתרדמת ימי הביניים שבה שקע בתום התקופה הקלאסית שלו. בו בזמן אנו הולכים ומשתחררים גם מהפרדיגמה המקבילה מבית מדרשו של הפונדמנטליזם האסלאמי, הפרדיגמה ההגמונית בעולם המוסלמי של ימינו, התולה את שקיעת האסלאם בסטייה של המסורת הדתית בכלל, ושל התורה והמנהגים הסופיים בפרט, מהמופת של אבות האסלאם. התפתחויות היסטוריוגרפיות חשובות אלו הובילו לשינוי בחקר הסופיות – אם עד שנות השבעים של המאה הקודמת הוקדשו מרבית המחקרים בתחום לניתוח רעיוני-טקסטואלי של הכתבים והשירה המיסטיים של הסופים 'הקלאסיים' שאת פסגתם ייצג אל-ר'זאלי,¹ הרי שהמחקר החדש מקדיש את מרב תשומת הלב לאחוות הסופיות ודן במבניהן, בדרכי ארגונן ובפרקטיקות המיסטיות והחברתיות-פוליטיות שהתפתחו בקרבן מאז הופיעו על במת ההיסטוריה במהלך המאה השתים-עשרה. כמו כן הולך ומתגבר העניין בתורתו של אבן ערבי, 'השיח' הגדול מכולם' (אל-שיח' אל-אֶכְבַּר), אשר סיפק את המצע הרעיוני לסופיות המאוחרת (Chodkiewicz 1993).

את ראשיתו של המחקר העכשווי של הסופיות אפשר לראות בספרו רחב ההיקף של טרימינגהם *The Sufi Orders in Islam* (Trimingham), אשר יצא לאור בשנת 1971. עד אז הושארו האחוות הסופיות בדרך כלל לטיפולם של כוחות הביטחון הקולוניאליים – בהודו, בצפון אפריקה, או בעולם התורכי. אמנם טרימינגהם עדיין חשב במושגים השייכים לפרדיגמת השקיעה האוריינטליסטית-פונדמנטליסטית, אולם הוא אסף חומר גולמי רב שלא היה ידוע עד זמנו, ובמיוחד היפנה את תשומת הלב

1 ראו למשל: Schimmel 1975.

להופעת מגמות של רפורמה בקרב האחוות הסופיות במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. מאז הלך וגבר זרם המחקרים שהוקדשו להיבטים השונים בחייהן ובהתפתחותן של האחוות, החל מהגותם של שיח"ם מסוימים, עבור בפרקטיקות מיסטיות ייחודיות וכלה בפעילותן של תנועות סופיות בטריטוריות מוגדרות ובהקשרים היסטוריים מסוימים.

מקום נכבד בספרות מחקרית זו תופסים החיבורים על אודות אחוות הנקשבנדיה. העניין המיוחד באחוה זו החל מתפתח בשנות השבעים (Algar 1976), עת התברר כי שיח"ם רבים שהשתייכו אליה ואל ענפי המג'דדיה והח'אלדיה שהסתעפו ממנה, רכשו בשמונה מאות שנות קיומה עמדות השפעה חשובות הן אצל השליטים והן בחברה בת זמנם. הקריאה בכתבים הנקשבנדיים גילתה כי נוסף על כך בני הנקשבנדיה רואים בקיום קפדני של מצוות השריעה את לב דרכה המיסטית של האחוה. לנוכח שילוב זה של אורתודוקסיה ואקטיביזם, שילוב חסר תקדים כמעט, הפך לימוד הנקשבנדיה למרכיב חיוני לא רק להבנת ההיסטוריה של מרכז אסיה, תת היבשת ההודית והאימפריה העוסמאנית – האזורים שבהם פרחו הנקשבנדיה – אלא גם לאמצעי רב ערך להזמנתה של התזה הפונדמנטליסטית. המקרה הנקשבנדי מסייע לא רק לנפץ את המיתוס של שקיעת האסלאם, אלא גם מוכיח שהסופיות היא שהובילה למעשה את מגמות הרפורמה האורתודוקסית בתקופה הקדם-מודרנית, תמכה במודרניזציה (להבדיל מהתמערבות שהיא חיקוי של המערב) בהמשך, ובשלבם מאוחרים ניסתה להגן על האסלאם מפני מגמות החילון ולבלום את האלימות של האסלאם הקיצוני (Weismann 2007).

ספרה של דינה לה-גל, שהוא פיתוח של עבודת הדוקטור שלה שנכתבה בהדרכתו של פרופ' ברנרד לואיס ואושרה ב-1992, עוסק בהתפשטותו של ענף האם של הנקשבנדיה באימפריה העוסמאנית בין השנים 1450 ו-1700 ובהתבססותו. המחקר מתבסס על אוסף מרשים של מקורות ראשוניים בתורכית עוסמאנית, פרסית וערבית, רבים מהם עדיין בכתבי יד. הטענה המרכזית של לה-גל והעיקרון המארגן של ספרה הם שההשקפה המקובלת במחקר הנקשבנדיה בכלל, ובמחקר פעילותה באימפריה העוסמאנית בפרט, מוזנת בעיקרה מפעילותם של שני ענפיה הרפורמיים בני המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה: המג'דדיה, ששמה נגזר מכינויו של השיח' ההודי אחמד ס'הנדי מחדש האלף השני להג'רה (מג'דד-י אלף-י ת'אני), והח'אלדיה, שייסד השיח' ח'אלד בן כורדיסטאן, ענף שמילא תפקיד חשוב בהעלאתה של האימפריה העוסמאנית על דרך הרפורמה (Friedmann 1971; Abu-Manneh 2005). כנגד השקפה זאת, לה-גל מבקשת להציג את פעילותה של הנקשבנדיה המוקדמת, זו של האחוה המקורית שמוצאה ממרכז אסיה (Paul 1991), בהקשר ההיסטורי העוסמאני ובמונחיו שלו. לה-גל מחלקת את ספרה לשני חלקים. הראשון משרטט את דרכי הגעתם של השיח"ם הנקשבנדים מטרנס אוכסיאנה אל השטחים העוסמאניים וממפה את אתרי

רשימות ביקורת

פעילותם באזורים השונים של האימפריה: אסתנבול, אנטליה, הבלקן, הפרובינציות הערביות והחג'אז. בחלק זה להגל מספקת תובנות חשובות על הגיאוגרפיה הטופית של הזמן, אולם סבך שמות האנשים והמקומות שהיא מביאה מקשה על הקורא לראות את התמונה הכוללת. תרשימי הסלסלות הנקשבנדיות (שרשרות של מורים ותלמידים) המרכזיות ומפות אזוריות ועירוניות היו יכולים לסייע כאן ביותר. החלק השני של הספר דן בהיבטים פוליטיים ותרבותיים שונים הנוגעים לפועלם של השיח'ים הנקשבנדים ברחבי האימפריה העוסמאנית. כאן נידונות הפרקטיקות המיסטיות שייחדו את הנקשבנדיה, האורתודוקסיות שלה, מידת מעורבותה במאבקים הדתיים-פוליטיים של הזמן ודרכי ארגונה. ככל תחום מקפידה להגל להצביע על השוני בין מה שנעשה בתקופה מוקדמת זו לבין הנוהגים שהכניסו ענפיה הרפורמיים המאוחרים יותר.

בפרק הראשון של הספר להגל מאששת את התפיסה הידועה במחקר על התפקיד המרכזי שמילא השיח' רב ההשפעה ח'ואג'ה עבידאללה אחראר (מת 1490) בהפצתה של הנקשבנדיה מעבר לטרנס אוכסיאנה (Gross 1982). הראשונים לבסס את האחוה באימפריה העוסמאנית היו תלמידים ישירים של שיח' זה, וגם בהמשך בלטו צאצאיו הרוחניים בקרב הנקשבנדים בפעילותם הן בכירה והן בפרובינציות. נוסף על כך להגל מראה כי אסתנבול הפכה למוקד משיכה לנקשבנדים ממרכז אסיה משנעשתה למקור היציאה לשיירת החג' העוסמאנית לאחר כיבוש האזורים הערביים ב-1517. לעומת זאת, השתלטות הסופים על איראן בראשית המאה השש-עשרה פגעה קשה בקשר שבין מרכז אסיה לאנטליה וחסלה את הנוכחות הנקשבנדית באיראן עצמה. עם זאת, מן המקורות הנקשבנדים עולה כי בניגוד להשקפה המקובלת הסופים לא טבחו בסופים הסונים, אלא הפעילו עליהם לחץ מתמשך שהביא לעזיבתם ההדרגתית את איראן.

שלושת הפרקים הנותרים בחלק זה של הספר בוחנים היבטים מרכזיים בחיי הנקשבנדיה בבירה העוסמאנית ובפרובינציות. אסתנבול הייתה ללא ספק מוקד פעילותה של הנקשבנדיה העוסמאנית. את נוכחותה בעיר ביססו השיח' התורכי עבדוללה אלאהי, שהתרכז בהוראה של תורת האחוה לתלמידים נבחרים, ותלמידו-יורשו אחמד בוח'ארי, שדאג למיסודה באמצעות שורה של מרכזים סופיים (תפאֵיא, ביחיד: תפֵיה) שהקים בחלקיה השונים. השפעתם של השניים על הקו הנקשבנדי המוביל באסתנבול הורגשה למעלה ממאתיים שנה. את מפעלם חיזק מאוחר יותר שיח' נוסף ממרכז אסיה, אחמד סאדק טשקנדי (מת 1586), אשר עם חסידיו נמנה שיח' אל-אסלאם רב ההשפעה, אבו סעוד אפנדי. בניגוד לרבים מעמיתיו, פעל טשקנדי להפצתה של האחוה גם בקרב האוכלוסיה הערבית של האימפריה. תוספת רבת עניין לניתוח ההיבטים החברתיים של הנקשבנדיה מספקים ללהגל רישומי הוקף של אסתנבול

משנת 1546. אלו מראים כי מרבית התורמים לאחווה באו משורות הביורוקרטיה והממסד הדתי, אם כי לאו דווקא מן העילית שלהם, וכי בתורמים היו גם נשים.

באנטליה ובבלקן הייתה הנוכחות הנקשבנדית בלתי רציפה, וגם הידע שלנו עליה מקוטע. ככלל, הנקשבנדים של אסתנבול לא נטו להפיץ את האחווה מחוץ לבירה, וגם חסרו להם האמצעים לכך. יוצאת מן הכלל מבחינה זו הייתה העיר בורסה, אשר בשל קרבתה הגיאוגרפית שימשה מקום מושב לנציגים (ברבים: ח'לפאא, ביחיד: ח'ליפה) רבים של השיח'ים מאסתנבול. ממקורות שונים, כמו יומנו של אַן־ליא צ'לְבִי, הנוסע המפורסם בן המאה השבע־עשרה, עולה כי את המרכזים הנקשבנדיים שהיו פזורים בערים ובעיירות כבלקן ובאנטליה הקימו שיח'ים עצמאיים מקומיים או שיח'ים שהגיעו ממרכז אסיה. בכורדיסטאן, לעומת זאת, התפשטה הנקשבנדיה באופן יוצא דופן גם בקרב האוכלוסייה השבטית. היה זה בעיקר הישגו של השיח' הכריזמטי מחמוד מאורומיה אשר הפך את דיארבכר למוקד עלייה לרגל 'לקרוב ולרחוק' לאחר שנמלט אליה מאימת הסופים. לה־גל מסבירה את הפופולריות העצומה של שיח' זה על רקע המלחמה המתמשכת שניהלו העוסמאנים נגד הסופים מתוך אזור הגבול הכורדי, מלחמה שאפשרה לו למלא תפקיד כפול של נכבד מקומי, המגן על ההמונים מפני הצבאות העוסמאנים מחד גיסא, ומבטיח את השקט בעורף הצבא מאידך גיסא. הכוח העצום שצבר מחמוד עורר את חששו של הסולטאן מֶרֶאד הרביעי ומשעבר הסולטאן בדיארבכר בחזרתו מכיבוש בגדאד ב־1638, הורה להוציאו להורג.

התפשטות הנקשבנדיה לארצות הערביות הייתה מוגבלת הרבה יותר אף על פי ששירת החג' העוסמאנית עברה דרכן. את חוסר העניין הכולל של השיח'ים הנקשבנדים מאסתנבול באזורים דוברי הערבית תולה לה־גל בכמה גורמים. אחד מהם היה השתייכותם של מרבית הערבים למד'הב השאפעי, ולא לעולם החנפי שהיה כור מחצבתה של הנקשבנדיה ומוקד פעילותה. גורם נוסף היה תפקידם של בני האחווה בטיפוח תורתו של אבן ערבי ובהפצתה, תורה שלא זכתה להערכה כה רבה בעולם הערבי. אולם מעבר לאלו עמדה היריבות הנסתרת בתוך האסלאם בין התרבות הפרסית רבת ההשפעה, שייצגה הנקשבנדיה, לבין התרבות הערבית שביקשה לשמור על עליונותה הדתית. משהתבססה הנקשבנדיה בראשית המאה השבע־עשרה בחרמין לא היה זה לפיכך פרי פועלם של נקשבנדים שהגיעו מאסתנבול וסביבותיה, אלא בעיקר הודות לאחד מראשי האחווה בהודו, תאג' אל־דין בן זכריא אל־עת'מאני (המתייחס על הח'ליפה השלישי עת'מאן ולא לאימפריה העוסמאנית, מת 1640). שיח' זה עזב את הודו משום שלא קיבל את סמכותו של השיח' אחמד סרהנדי, מייסד הענף המג'דדי בנקשבנדיה. הוא התיישב במכה, שאותה הפך למוקד לרשת נרחבת של תלמידים שהיו פזורים בכל רחבי חצי האי ערב, וגם תרגם כתבים נקשבנדים לערבית. אופי שונה נשאה פעילותם של קבוצת המלומדים הסופים החשובה שישבה בעיר מדינה (לבציון

1986), והחזיקה בריבוי של אחוות שהנקשבנדיה הייתה רק אחת מהן. תלמידיהם של אחד מאל־קשאשי (מת 1661) ואבראהים אל־כוראני (מת 1690), הבולטים שבחבורה זו, באו ברובם מקרב עולי הרגל, ובאמצעותם התפשטה תורתם לכל קצווי העולם המוסלמי, מאינדונזיה וסיין ועד מרוקו ומערב אפריקה.

בחלק השני של הספר פונה לה־גל, כאמור, לדיון בהיבטים שונים בתרבותה של הנקשבנדיה ולבחירת התפקידים החברתיים־פוליטיים שהיא מילאה באימפריה העוסמאנית בין המאות החמש־עשרה והשבע־עשרה. כאן גם עיקר הפולמוס שלה עם מי שראו את האחוה בתקופה מוקדמת זו לאורם של ענפי המג'דדיה והח'אלדיה המאוחרים יותר. הפרק החמישי מוקדש לפרקטיקות המיסטיות שהיו נהוגות באחוה ולאופנים שבהם התבטאה האורתודוקסיות שלה. אין ספק בנאמנותה של הנקשבנדיה לשריעה ולמופת (סֶנָה) של הנביא, נאמנות שהתבטאה בהקפדה אישית על קיום מצוות הדת ועל מתינות התרגילים הרוחניים שלה. עם תרגילים אלו נמנו הד'כר השקט (ד'כֶּר חִ'פִי) – הנאמר בלב, הֶסְחָבָה – התרועעות שיצרה קשר איתן בין המדריך הרוחני לתלמידו, והֶרְאֵבְטָה – תרגיל שבו התלמיד מעלה את דמותו של המדריך בדמיונו גם בעת היעדרו. פרקטיקות מיסטיות אלו הרחיקו את החסידים הנקשבנדים מהפרקטיקות האקסטטיות והמוחצנות יותר של אחוות אחרות ואפשרו להם לבקש את האל בדרך דיסקרטית בתוך החברה. אופיה האורתודוכסי־סוני של הנקשבנדיה בא לידי ביטוי גם במבנה הֶסְלִסְלָה שלה. שלא כמו במרבית האחוות, שהסלסלה שלהן עוברת דרך עלי, בנקשבנדיה היא עוברת גם דרך אבו בכר, הח'ליפה הראשון, אשר 'קיבל את נוסחת הד'כר השקט ישירות מהנביא בעת שהשניים התחבאו במערה במהלך ההג'רה' (Weismann 2007: 24).

בפרק השישי עוברת לה־גל לבחון את מידת מעורבותה של הנקשבנדיה בפוליטיקה העוסמאנית. כאן ניכר יותר מכל הפער שבין התדמית האקטיביסטית של האחוה, תדמית שאובה מההיסטוריה של ענפי המג'דדיה והח'אלדיה, לבין פעילותה, או חוסר פעילותה, הפוליטית של האחוה המקורית באזורים העוסמאניים. שתי מערכות עיקריות התנהלו באימפריה בתקופה זו בשם האורתודוקסיה הסונית. הראשונה הייתה מאבקה של המדינה במהלך רוב המאה השש־עשרה בקיז'לבש של אנטליה – תושבי אנטליה אשר גילו נאמנות למדינה הֶסְפוּיִת השיעית הצעירה. לה־גל מגלה כי בניגוד להשקפה המקובלת שלפיה הנקשבנדים נשענו על המסורת הפוליטית של אַחְרָאר בטרנס אוכסיאנה והיפנו את קנאותם האורתודוקסית למאבק בכופרים, למעשה הם כמעט שלא מילאו בו כל תפקיד. הייתה זו דווקא אחוות הח'לותיה שנתמה לעניין כדי למחוק את עברה הפחות אורתודוקסי ולהדק את בריתה עם הכס העוסמאני. המערכה השנייה נגעה למאבק שניהלה במהלך המאה השבע־עשרה התנועה האולטרה־אורתודוקסית של מטיפי אסתנבול שכונתה תנועת הקַאדִינְזִ'לי נגד הֶסְפוּיִת והאסלאם

העממי. למרות ההתקפות המילוליות והפיזיות החוזרות ונשנות של הקאדיזולי על ה־סופיות, שמהן סבלה במיוחד הח'לותיה הממוסדת, הרי שלפחות לזמן מסוים נמנה עמה עת'מאן בוסנוי, אחד השיח'ים הנקשבים המובילים בבירה, אשר שימש גם מטיף באחד המסגדים האימפריאליים. קשרים נקשבנדיים ברורים היו גם למוחמד בירגוי, המטיף הפורטיני שהקאדיזולי אימצו לאביהם הרוחני (Zilfi 1986).

לבסוף, בפרק האחרון של ספרה, שבה להגל לעסוק בהיבטים הארגוניים והתרבותיים הכלליים יותר של הנקשבנדיה העוסמאנית המוקדמת. כך למשל היא מציינת כי באחוזה סופית זו, יותר מאשר ברבות אחרות, ההדרכה הרוחנית של השיח' (אֶרְשָׁאד) וההתקשרות ההדוקה עמו באמצעות הפרקטיקות המיסטיות של ה־סֶחְבָּה והראבטה הייתה חשובה אפילו יותר מטקס הד'כר. מאפיין ייחודי נוסף של הנקשבנדיה בתקופה זו היה הנהוג שלא להעביר את הנהגת ההדרכה בירושה מאב לבן, אלא להסמיך את הראויים שבתלמידים. נוהג זה לא רק שסייע לשמירת איכותה של האחוזה אלא גם אפשר את התפשטותה המהירה לאזורים חדשים שמהם באו התלמידים. לאופי העל-אזורי של הנקשבנדיה תרמו גם המבנה הביזורי שלה ועצמאותו של כל שיח' בתוכה שלו; הנטייה שנתגלתה בקרב חסידיה עוד מראשית דרכה לצאת למסעות ארוכים, לחג' או למרכזי הלמדנות הדתית של הזמן ולייסד תַּפְּאִיאַ רבים לאורך הדרך; ואחרון חביב, יכולתה לגשר על פערי שפה ותרבות ולייבא את הספרות והשירה הפרסית לעולם התורכי ובמידה מוגבלת יותר גם לעולם הערבי.

הספר שלפנינו הוא מחקר היסטורי עמוק ומבוסס התורם תרומה חשובה לחקר ה־סופיות הפוסט-קלאסית מחד גיסא, וההיסטוריה העוסמאנית מאידך גיסא. ביסודו עומדת ההנחה ההיסטוריוגרפית הבריאה שיש לבחון תופעות דתיות או רעיוניות על רקע התנאים המסוימים של זמנן. אולם, לא אחת מבצבצת מבין שורות הספר עבודת הדוקטור שעליה הוא מבוסס. הדבר ניכר היטב בנטייתה של המחברת לבסס כל טענה שהיא מעלה על מרב הדוגמאות שיש ביכולתה לדלות מן המקורות, טכניקה המקשה לעתים על ראיית התמונה בכללותה. יתרה מזו, הדיון נשאר בדרך כלל צמוד לתחום הצר של הממצאים ואינו מבהיר מהן המשמעויות הרחבות יותר הנובעות מהם. בסוף הספר נשאר הקורא תוהה במה תמונה חשיבותה ההיסטורית של הנקשבנדיה העוסמאנית המוקדמת כשלעצמה וכיצד ייתכן שאותה האחוזה תגלה פנים כה סותרים באזורים גיאוגרפיים שונים ובתקופות שונות בתולדותיה.

ביבליוגרפיה

- לכציון, נחמיה, 1986. 'תנועות התחדשות ורפורמה באסלאם במאה השמונה-עשרה',
המזרח החדש ל"א: 48-70.
- Abu-Manneh, Butrus, 2005. 'A New Look at the Rise and Expansion of the Khalidi Sub-Order', in: Ahmet Yaşar Ocak (ed.), *Sufism and Sufis in Ottoman Society*, Ankara: Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History, 279-314.
- Algar, Hamid, 1976. 'The Naqshbandiyya Order: A Preliminary Survey of its History and Significance', *Studia Islamica* 44: 123-152.
- Chodkiewicz, Michel, 1993. *An Ocean without Shore: Ibn 'Arabi, The Book, and the Law*, Albany, NY: State University of New York Press.
- Friedmann, Yohanan, 1971. *Shaykh Ahmad Sirhindi: An Outline of his Thought and a Study of his Image in the Eyes of Posterity*, Montreal: McGill University, Institute of Islamic Studies.
- Gross, Jo-Ann, 1982. *Khoja Ahrar: A Study of the Perception of Religious Power and Prestige in the Late Timurid Period*, Ph.D. Dissertation, New York University.
- Paul, Jürgen, 1991. *Die Politische und Soziale Bedeutung der Naqshbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert*, Berlin: W. de Gruyter.
- Schimmel, Annemarie, 1975. *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Trimingham, J. Spencer, 1971. *The Sufi Orders in Islam*, Oxford: Clarendon Press.
- Weismann, Itzhak, 2007. *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition*, London: Routledge.
- Zilfi, Madeline, 1986. 'The Kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul', *Journal of Near Eastern Studies* 45: 251-268.

